

MAREK LEŚNIAK
ORCID: 0000-0001-9634-9458
Uniwersytet Wrocławski
marek.lesniak@uwr.edu.pl

MACIEJ SKORY
ORCID: 0000-0002-1116-3169
Uniwersytet Wrocławski
maciej.skory@uwr.edu.pl

„Specjalna zdolność prawna osób prawnych” — relikty PRL czy koncept prawny warty uwagi?

Słowa kluczowe: zdolność prawna, specjalna zdolność prawna, osoba prawna, zasada *ultra vires*

“SPECIAL LEGAL CAPACITY OF LEGAL PERSONS” —
PRL RELIC OR A NOTEWORTHY LEGAL?

Abstract

The study takes a closer look at the concept of the so-called “special capacity of legal persons”, indicating its development (evolution), the views justifying its introduction, the sources stemming from the concept of capitalist states, including the *ultra vires* doctrine inherent in the common law system. The consequences of the application of this concept and its practical significance, as well as its reception by representatives of the doctrine, are also analysed. The analysis leads to the conclusion that the concept was of a *strictly* political and ideological nature, and for many authors it provided fodder and a pretext for reflections on the nature of the socialist legal order and the distinctiveness and superiority of the doctrine of socialist economy. Thus, the old capitalist concept, resurrected and modified by the communist state, became a tool of blunt propaganda of the totalitarian state that the People’s Republic of Poland was.

Keywords: legal capacity, special legal capacity, legal person, *ultra vires* principle

Wprowadzenie

W porządku prawnym Polski Ludowej mieliśmy do czynienia z regulacją tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych, zwłaszcza państwowych. Niniejsze opracowanie ma za zadanie prezentację i omówienie instytucji „specjalnej zdolności prawnej osób prawnych” funkcjonującej w okresie PRL oraz ukazanie jej teoretycznego uzasadnienia, a także ustalenie istnienia jej związku bądź braku związku z systemem gospodarki nakazowo-rozdzielczej.

Uważamy, że zagadnienie specjalnej zdolności prawnej osoby prawnej nie jest problemem jedynie naukowym (teoretycznym), ponieważ odnosi się do praktycznych aspektów funkcjonowania osób prawnych, a w konsekwencji — ich oddziaływania na gospodarkę i społeczeństwo. Ponadto problematyka zdolności prawnej osoby prawnej ma związek z ustaleniem zakresu dopuszczalnych działań tej osoby, które to czynności mogą mieć bezpośredni lub co najmniej pośredni wpływ na ograniczenie praw i wolności uczestników obrotu.

1. Instytucja osoby prawnej w okresie PRL — zagadnienia podstawowe

Pojęcie specjalnej zdolności prawnej osób prawnych związane jest bezspornie z osobą prawną, dlatego jego analizę należy zacząć od przedstawienia zasad regulacji tego typu jednostek organizacyjnych¹. We wczesnym okresie PRL regulacje dotyczące osób prawnych znajdowały się w Prawie osobowym², a następnie — Przepisach ogólnych prawa cywilnego³. Za osoby prawne uważane były nie tylko jednostki organizacyjne, którym prawo wyraźnie przyznawało taką cechę, lecz także jednostki organizacyjne, którym wprost takiej cechy normatywnie nie przyznano. Było to negatywnie oceniane w ówczesnej literaturze, bowiem nie sprzyjało pewności (*sic!*) obrotu⁴. W pracach nad kodeksem cywilnym, w jego kolejnych projektach, coraz mocniej dostrzegano rolę osoby prawnej w życiu społeczno-gospodarczym PRL. W projekcie kodeksu cywilnego z 1954 roku różniano „organizacje socjalistyczne” oraz „organizacje niebędące organizacjami socjalistycznymi”, co przekładało się na odmienną regulację możliwości utwo-

¹ Zob. na temat osoby prawnej R. Longchamps de Bérier, *Studia nad istotą osoby prawniczej*, Lwów 1911, *passim*; A. Klein, *Ewolucja instytucji osobowości prawnej*, [w:] *Tendencje rozwoju prawa cywilnego*, Wrocław 1983, s. 55 n.; J. Frąckowiak, *System prawa prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, s. 1003 n.

² Dekret z dnia 29 sierpnia 1945 roku — Prawo osobowe, Dz. U. Nr 40, poz. 223 (dalej: p.o.).

³ Ustawa z dnia 18 lipca 1950 roku — Przepisy ogólne prawa cywilnego, Dz. U. Nr 34, poz. 311 (dalej: p.o.p.c.).

⁴ A. Wolter, *Osobowość prawna jednostek budżetowych*, „Państwo i Prawo” 1956, nr 11, s. 807 n.

rzenia i funkcjonowania wskazanych grup jednostek organizacyjnych⁵. Szczególne znaczenie roli państwowych jednostek organizacyjnych, przede wszystkim przedsiębiorstw państwowych oraz innych jednostek gospodarki uspołecznionej w gospodarce narodowej, pociągnęło za sobą precyzyjną regulację osoby prawnej w kolejnych projektach kodeksu cywilnego, poczynając od 1961 roku⁶. Ostatecznie w art. 33 § 1 uchwalonego w 1964 roku kodeksu cywilnego⁷ wskazano, że osobami prawnymi są następujące jednostki gospodarki uspołecznionej: Skarb Państwa, przedsiębiorstwa państwowe i ich zjednoczenia oraz banki państwowe, ponadto spółdzielnie i ich związki, a także kółka rolnicze i ich związki. Pozostałe tak zwane inne państwowe jednostki organizacyjne oraz inne organizacje społeczne ludu pracującego będące jednostkami gospodarki uspołecznionej są osobami prawnymi, o ile przepisy szczególnie przyznają im osobowość prawną. Z kolei jednostki organizacyjne niebędące jednostkami gospodarki uspołecznionej są osobami prawnymi, jeżeli przepisy szczególnie przyznają im osobowość prawną (art. 33 § 2 k.c.). Przyjęta wówczas regulacja oraz następujące po niej wypowiedzi przedstawicieli doktryny dawały podstawy do jednoznacznego stwierdzenia, że nadanie osobowości prawnej według przepisów kodeksu cywilnego oraz ewentualnych przepisów szczególnych wydanych w oparciu o art. 33 § 2 k.c. ma miejsce jedynie poprzez nazwanie określonego rodzaju jednostki organizacyjnej osobą prawną w odnoszącej się do niej regulacji⁸.

2. Regulacja tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych w okresie PRL

W doktrynie Polski Ludowej zdolność prawna osób prawnych, w szczególności państwowych osób prawnych, a precyzyjnie rzecz ujmując — wskazanie zakresu tej zdolności, budziło wątpliwości. Przedstawiciele ówczesnej doktryny zastanawiali się, czy osoba prawna posiada zdolność prawną równie szeroką jak osoba fizyczna, czy może węższą, określaną często jako „specjalną”. W piśmiennictwie Jan Kosik problem ten formułował następująco:

Czy [...] zdolność prawna osoby prawnej rozciąga się w pełni na wszystkie prawa i obowiązki cywilne, których podmiotem może być osoba fizyczna, czy też ich krąg jest w jakiś sposób ograniczony już przez sam cel utworzenia osoby prawnej; czy ta osoba może dokonywać wszelkich czynności prawnych, dokonywanych przez osoby fizyczne, czy też czynności zgodnych z celem jej utworzenia?⁹

⁵ Por. A. Wolter, *Zagadnienie osobowości prawnej w projekcie kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, [w:] *Materiały dyskusyjne do projektu kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej*, Warszawa 1955, s. 81.

⁶ Zob. A. Klein, *Ewolucja instytucji osobowości prawnej*, s. 60 i powołana tam literatura.

⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku — Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 16, poz. 96 (dalej: k.c.).

⁸ Por. A. Klein, *Ewolucja instytucji osobowości prawnej*, s. 60.

⁹ Zob. J. Kosik, *Zdolność prawna osoby prawnej w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1961, nr 4, s. 31–44.

Przy czym, jak się wydaje, nie chodziło tu o rozważania, czy osoba prawna zawsze może uczestniczyć w identycznych stosunkach prawnych jak osoba fizyczna, co *prima facie* należałoby uznać za niedopuszczalne ze względu na odmienność natury niektórych typów relacji, w które może wstępować osoba fizyczna, na przykład stosunki rodzinne. J. Kosik stawiał pytania znacznie bardziej pogłębione:

Czy na przykład personifikowane przedsiębiorstwo przemysłowe, utworzone w celu rozwijania określonej działalności przemysłowej, może — gdy statut lub ustawa tego wyraźnie nie zakazuje — prowadzić na przykład gospodarstwo rolne? Czy na przykład uniwersytet może, choćby tylko dorazowo, zobowiązać się, w braku wyraźnego zakazu ustawowego lub statutowego, do świadczenia na cele charytatywne?

Podjmując próbę odpowiedzi na tak sformułowane pytania, J. Kosik dowodził, że zależy to

w szczególności od ustawy i statutu osoby prawnej, charakteru jej działalności, od typu państwa, w którym ona [osoba prawna — uzup. M.L. i M.S.] powstaje i działa. W socjalizmie, w gospodarce planowej, osoba prawna, przede wszystkim personifikowana organizacja państwowa, jest tworzona tylko w wyraźnie określonym celu i temu celowi ma, krótko mówiąc, służyć również nadana jej zdolność prawna w zakresie prawa cywilnego¹⁰.

W początkowym okresie PRL cecha „specjalnej zdolności prawnej osób prawnych” nie wynikała z ustaleń normatywnych. W przepisie art. 22 p.o. wskazano bowiem, że „w granicach ustawy osoba prawna ma zdolność prawną i zdolność do działań prawnych”. Nie ma tu mowy o określeniu ram wskazanych zdolności. Podobnie kwestię zdolności prawnej osób prawnych regulował przepis art. 35 p.o.p.c. stanowiący, że „osoba prawna od chwili swego powstania może mieć w zakresie prawa cywilnego prawa i obowiązki (zdolność prawną)”. Nie obejmowały tej kwestii także przepisy szczególne, do których odsyłał art. 36 p.o.p.c.¹¹ Już jednak pod rządami obu wskazanych aktów prawnych toczyła się w doktrynie dyskusja nad „specjalną zdolnością prawną osób prawnych”¹². Próba normatywnego określenia zakresu tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych została przeprowadzona dopiero w kolejnych projektach kodeksu cywilnego, począwszy od projektu z 1955 roku, który w art. 38 regulował tę kwestię. Treść tego ostatniego przepisu powtórzono z pewną zmianą stylistyczną w projekcie kodeksu cywilnego z 1960 roku, w przepisie art. 29, zgodnie z którym „zdolność prawna osoby prawnej nie obejmuje praw i obowiązków wyłączonych przez ustawę lub przez oparte na niej statut ani niezwiązanych z zakresem zadań tej osoby prawnej”¹³. Następnie częściowo inaczej napisano w art. 36 projektu kodeksu cywilnego z 1961 roku:

¹⁰ *Ibidem*, s. 33.

¹¹ Przepis art. 36 p.o.p.c. miał następującą treść: „Powstanie, ustrój i zakres zdolności prawnej i ustanie osoby prawnej określa ustawa albo oparte na niej przepisy”.

¹² Por. J. Kosik, *Ewolucja instytucji osobowości prawnej*, s. 33.

¹³ *Ibidem*, s. 31–44.

Zdolność prawna osoby prawnej nie obejmuje praw i obowiązków wyłączonych przez ustawę lub przez oparty na niej statut. Nie obejmuje ona również praw i obowiązków, które nie są związane z zakresem zadań danej osoby prawnej; nie wpływa to jednak na ważność czynności prawnej, chyba że druga strona wiedziała, iż czynność dotyczy takich praw lub obowiązków¹⁴.

Wskazana treść została zachowana bez zmian w projekcie kodeksu cywilnego z 1962 roku w przepisie art. 37¹⁵. Jednocześnie w uzasadnieniu do projektu kodeksu cywilnego z 1962 roku wskazano, że

Zgodnie z teorią i praktyką krajów socjalistycznych, a w przeciwieństwie do prawa burżuazyjnego, projekt przyjmuje zasadę tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych. Zdolność ta nie obejmuje w zasadzie praw i obowiązków wyłączonych przez ustawę i statut, jak również praw i obowiązków, które nie są związane z zakresem zadań danej osoby prawnej. Zasada powyższa nie narusza bezpieczeństwa obrotu, ponieważ ograniczenie zdolności osoby prawnej nie wpływa na ważność dokonanych przez nią czynności prawnych, chyba że druga strona wiedziała lub z łatwością mogła się dowiedzieć, iż czynność przekracza zakres tej zdolności (art. 37 projektu)¹⁶.

Projektowany art. 37 został przyjęty *in extenso* w uchwalonym w 1964 roku kodeksie cywilnym jako art. 36. Ten ostatni przepis był określany w ówczesnej literaturze jako regulacja o charakterze kierunkowym¹⁷. Warto podkreślić, że przepis art. 36 k.c. nie przyznawał osobom prawnym zdolności prawnej wprost, jedynie wskazywał na potencjalną możliwość, dopuszczalny zakres i źródła jej ograniczeń, a także możliwe skutki dokonania czynności prawnej z naruszeniem zakresu zdolności prawnej osoby prawnej. Prezentowane w kodeksie cywilnym ujęcie zdolności prawnej osób prawnych spowodowało, że ówczesna doktryna znalazła dodatkowo argument na określanie zdolności tych osób jako „specjalnej”¹⁸. Owa „specjalność” polegała na odmienności zakresu zdolności prawnej osób prawnych w porównaniu ze zdolnością prawną osób fizycznych, „mając przy tym na myśli, że pełna zdolność osób prawnych nie odpowiada dokładnie zdolności osób fizycznych”¹⁹, przy czym zakres tej zdolności był wyraźnie różnicowany w odniesieniu do poszczególnych rodzajów, a nawet konkretnych osób prawnych. Jako przykłady jednostek tak zwanych państwowych osób prawnych, powołanych w celu realizacji zadań planowych objętych specjalną zdolnością prawną, wskazywano przedsiębiorstwa państwowe powstałe na podstawie Dekretu o przedsiębiorstwach

¹⁴ Zob. J. Wasilkowski, A. Wolter, *Projekt kodeksu cywilnego (charakterystyka ogólna)*, „Nowe Prawo” 1961, nr 12, s. 1514, 1526, 1527; *idem*, *Nowy projekt kodeksu cywilnego*, „Państwo i Prawo” 1962, nr 2, s. 212, cyt. za: J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, Warszawa 1963, s. 55.

¹⁵ Projekt kodeksu cywilnego z 1962 roku, s. 204, cyt. za: J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych...*, s. 13.

¹⁶ *Ibidem*, s. 204.

¹⁷ Tak J. Kosik (*ibidem*, s. 13). Takie ujęcie znajdowało bezpośrednią podstawę w uzasadnieniu projektu kodeksu cywilnego z 1962 r., które w odniesieniu do pewnej grupy przepisów, na przykład art. 37, 41, 129, 336 § 2, 368, posługuje się sformułowaniami o charakterze kierunkowym.

¹⁸ Tak J. Kosik (*ibidem*, s. 67); S. Grzybowski, *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław 1985, s. 368–373.

¹⁹ S. Grzybowski, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1985, s. 147.

państwowych²⁰ oraz spółdzielnie i ich związki utworzone na podstawie ustawy o spółdzielniach i ich związkach²¹.

3. Doktryna *ultra vires* jako archetyp tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych

Doktryna okresu PRL opisywała, że również w prawie kapitalistycznym istnieją przykłady osób prawnych objętych specjalną zdolnością prawną. Ściślej rzecz ujmując — wskazywano między innymi na prawo francuskie, w którym zastosowanie znajdowała „zasada specjalności osób prawnych”. Zasadę tę w polskiej doktrynie szczegółowo zaprezentował i poddał analizie J. Kosik²² — wskazywał on, że zasadnicze ramy „zasady specjalności osób prawnych” w doktrynie francuskiej sformułował Léon Michoud, zdaniem którego osoba fizyczna może korzystać z praw dla rozmaitych celów i dla niej w granicach ustawy każdy cel jest dozwolony, natomiast osoba prawna posiada określone przez ustawę i statut cele korzystania ze swoich praw²³. Ponadto J. Kosik odwoływał się do obowiązującej w prawie angielskim zasady *ultra vires*²⁴ sformułowanej w Anglii w 1846 roku w orzeczeniu w sprawie *Colman vs. The Eastern Counties Railway Company*²⁵. Zasada ta stanowi w pewnym uproszczeniu, iż pomimo że korporacje podlegają na ogół ograniczeniom na równi z osobami fizycznymi, wówczas gdy korporacja zostaje utworzona przez parlament w określonym celu, czynności wykraczające poza wyraźne postanowienia aktu jej powołania albo poza zasadę wynikającą z koniecznej i rozsądnej wykładni postanowień tego aktu są nieważne. Współcześnie brytyjscy przedstawiciele nauki doszukują się początków doktryny *ultra vires* w słynnym procesie *Sutton Hospital* mającym miejsce w roku 1612. W sprawie, w związku z przekazaniem przez prezesa spółki znacznej części jej majątku na cele charytatywne i tym samym pokrzywdzeniem współników, badaniu poddano dopuszczalność tego rodzaju rozporządzeń w świetle statutu spółki (*memorandum of association*). Statut wskazywał bowiem nie tylko zasadnicze cele spółki, dzisiaj określne jako przedmiot działalności (na przykład transport morski), ale także sposoby (*powers*), jakie służyć miały realizacji głównych zadań (*substantive objects*)²⁶. Zgodnie z doktryną *ultra vires* konieczne było precyzyjne wskazanie przedmiotu działalności spółki (celów) oraz

²⁰ Zob. obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 28 marca 1960 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu z dnia 26 października 1950 roku o przedsiębiorstwach państwowych, Dz.U. z 1960 r. Nr 18, poz. 111.

²¹ Zob. ustawa z dnia 17 lutego 1961 roku o spółdzielniach i ich związkach, Dz.U. Nr 12, poz. 61.

²² Zob. J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 55–57.

²³ *Ibidem*, s. 56–57.

²⁴ *Ultra vires* (łac.) — działanie przekraczające kompetencje, w przypadku kompanii (spółek) działanie poza zdolnością prawną / zdolnością do czynności prawnych.

²⁵ Zob. J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 58–59.

²⁶ F. Roundell, *Company Law in the Nutshell*, London 1982, s. 37.

środków jego realizacji. Doktryna ta okrzepła w 1875 roku w sprawie *Ashbury Railway Carriage and Iron Co. vs. Ricke*²⁷. Działanie *ultra vires*, czyli przekraczające zdolność prawną (ściślej — zdolność do czynności prawnych), uznawano za bezprawne i nieważne (*null and void*)²⁸. Zamiarem twórców tej doktryny była ochrona zainteresowanych (wierzycieli lub współników, w tym inwestorów — nabywców udziałów), którzy z *memorandum* czerpali wiedzę, na jakie cele przeznaczone zostaną środki przekazywane kompanii i w jaki sposób będą one realizowane. Takie rozwiązanie umożliwiało ocenę ryzyka inwestycji z punktu widzenia komercyjnego, a także akceptację lub odrzucenie kooperacji ze spółką z uwagi na utożsamianie się z jej celami pod względem etycznym. W nauce polskiej także J. Kosik, opierając się na dostępnych materiałach źródłowych, wskazywał, że ewolucja brytyjskiej koncepcji *ultra vires* doprowadziła do uznania za nieważne także czynności dokonanych przez korporację, gdy korporacja wykracza poza uprawnienia nadane jej przez ustawę lub statut²⁹. Kosik szczegółowo relacjonuje i omawia także ewolucję poglądów na temat stosowania zasady *ultra vires*, dostrzegając jej wady i trudności z praktycznym zastosowaniem przez sądy w Anglii i Stanach Zjednoczonych³⁰. Można przypuszczać, że Kosik zdawał sobie sprawę z anachronicznej natury omawianej doktryny, sam bowiem nie dążył przecież do przeszczepienia na krajowy grunt tej dość egzotycznej (bo właściwej systemowi *common law*) formuły w radykalnym wariacie skutkującym nieważnością czynności prawnej. Zmierzch omawianej doktryny na Zachodzie następował bardzo szybko, a jego kulminacją było przystąpienie Wielkiej Brytanii do Wspólnoty Europejskiej — pociągnęło to za sobą konieczność dostosowania prawa spółek do wymogów przyjętych przez państwa członkowskie. Efektem pierwszej dyrektywy Rady 68/151/EWG z dnia 9 marca 1968 roku w sprawie koordynacji gwarancji, jakie są wymagane w państwach członkowskich od spółek w rozumieniu art. 58 akapit drugi traktatu, w celu uzyskania ich równoważności w całej Wspólnocie, dla zapewnienia ochrony interesów zarówno współników, jak i osób trzecich³¹, było wprowadzenie sekcji³² 9. *European Communities Act 1972*, która zasadniczo ograniczyła działanie *ultra vires* w stosunku do kontrahentów spółki pozostających w dobrej wierze. W ramach dalszego dostosowania prawa brytyjskiego do potrzeb Wspólnoty Europejskiej w *Companies Act 1985* po raz kolejny istotnie złagodzono *ultra vires*, wprowadzając sekcję 35. W 1989 roku przeprowadzone zostały dalsze zmiany; głównym

²⁷ *Palmer's Company Law*, red. G. Morse, F.B. Palmer, London 1992, s. 2121.

²⁸ Działanie z naruszeniem *ultra vires*, czyli poza tak zwanym *capacity*, nie mogło być sanowane. Odróżniano tu działanie *ultra vires* kompanii od działania, pełnomocnika/przedstawiciela wychodzące poza granice umocowania, jakkolwiek mieszczące się w granicach kompetencji kompanii (*intra vires*). Takie czynności mogły być sanowane w sposób określony w statucie kompanii (*articles of association*).

²⁹ Tak J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 58–60.

³⁰ *Ibidem*, s. 57–66.

³¹ Dz. Urz. L 65/8.

³² Brytyjskie ustawy podzielone są na sekcje stanowiące odpowiedniki naszych rozdziałów.

ich promotorem był wybitny prawnik Dan Prentice, który uznawał za konieczne niemal całkowite wyłączenie skutków *ultra vires* w działaniach zewnętrznych spółki, pozostawiając jednocześnie refleks tej zasady w stosunkach wewnętrznych (kwestie ochrony udziałowców przed określonymi działaniami dyrektorów). Dzięki jego determinacji sekcje 35, 35A i 35B Companies Act 1989 w taki właśnie sposób uregulowały skutki działania *ultra vires*, w istocie rozmontowując tę instytucję i pozbawiając ją pierwotnego znaczenia i charakterystycznego radykalizmu. Wobec istnienia doktryny *ultra vires* czy tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych w prawodawstwach państw Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, nazywanych według nomenklatury okresu PRL „kapitalistycznymi”, ówczesna doktryna nie uważała, że zasada ta zrodziła się „dopiero w prawie socjalistycznym”³³. Przy czym jako oryginalną traktowano koncepcję nowego źródła, celu i funkcji tej zdolności w planowej gospodarce socjalistycznej³⁴. W „biblii cywilistów”, jaką bez cienia wątpliwości stanowił kilkakrotnie wydawany w PRL *System prawa cywilnego*, odnaleźć można interesujący *passus* poświęcony omawianym zagadnieniom:

Zasadą bowiem jest powszechne zrównanie zdolności prawnej osób fizycznych i osób prawnych. Oponujące przeciw tej zasadzie poglądy doktryny były odosobnione i nieliczne, a przy tym pozbawione podstawy *de lege lata*. Natomiast legislacje krajów socjalistycznych łączą zakres zdolności prawnej osób prawnych z celami i zdaniem tych osób zarówno określonymi ogólną funkcją osób prawnych w społeczeństwie, jak też ustalonymi dla pewnej kategorii, a nawet dla poszczególnych osób prawnych. Wykształcone w doktrynie syntetyczne ujęcie tak rozumianej zdolności prawnej znalazło wyraz w określeniu specjalna zdolność prawna osób prawnych³⁵.

Warto przy tym dodać, że na kolejnych stronach w podrozdziale poświęconym specjalnej zdolności prawnej można znaleźć wypowiedzi kilkunastu luminarzy polskiego prawa cywilnego. Przytaczane są słowa A. Ohanowicza, J. Górskiego, S. Szera, A. Woltera, J. Wiszniewskiego, T. Łukosza, A. Stelmachowskiego, J. Wasilkowskiego, H. Dawidowicza, A. Chełmońskiego, S. Buczkowskiego, J. Topińskiego, S. Rittermana, J. Gwiazdomorskiego, K. Lipińskiego, S. Breyera i innych. Świadczy to o szczególnej doniosłości omawianej problematyki dla ówczesnej doktryny oraz ideologii.

4. Ocena tak zwanej specjalnej zdolności prawnej osób prawnych w doktrynie PRL

Zdecydowana większość przedstawicieli doktryny PRL wypowiadała się za koniecznością posiadania przez osoby prawne „specjalnej zdolności prawnej”³⁶. Pogląd ten opierano na założeniu, że osoby prawne są organizacjami tworzone-

³³ Tak J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 67.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ S. Grzybowski, *System prawa cywilnego*, s. 368.

³⁶ Zamiast wielu zob. Z. Radwański, *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 1979, s. 147 i powołana tam literatura na s. 137. Podobnie A. Wolter, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1955, s. 173–174.

mi dla wypełniania określonych funkcji społecznych, w związku z czym powinna im przysługiwać tylko taka zdolność prawna, jaka niezbędna jest do realizacji tych funkcji. Tożsamy pogląd wyrażało orzecznictwo arbitrażowe oraz orzecznictwo Sądu Najwyższego³⁷. Warto jednak w tym miejscu zwrócić uwagę, że pojawiały się również głosy przeciwko uznaniu „specjalnej zdolności prawnej osób prawnych”³⁸.

Zakres ograniczenia zdolności prawnej osób prawnych w kontekście jego związku z gospodarką planową zależał od wpływu państwa na gospodarkę, który w okresie PRL niewątpliwie ewoluował. Na początku lat pięćdziesiątych Henryka Dawidowicz uważała, że „państwowe organizacje gospodarcze mają nie tylko prawo, lecz również obowiązek nabywania takich cywilnych praw i zaciągania takich cywilnych obowiązków, jakie są niezbędne do realizacji ich zadań planowych”³⁹. Z kolei według podglądu J. Wiszniewskiego

w praktyce cywilistycznej problem specjalnej zdolności prawnej nie był traktowany zbyt rygorystycznie. Tak na przykład za czynności prawne mieszczące się w ramach zdolności prawnej przedsiębiorstwa przemysłowego uważano czynności prawne mające na celu nabycie artykułów żywnościowych, jeżeli nabycie tych artykułów przeznaczonych na zaopatrzenie pracowników niezbędne jest do utrzymania nieprzerwanego toku działalności przedsiębiorstwa⁴⁰.

Całościowa analiza pojęcia „specjalnej zdolności prawnej osoby prawnej” pozwalała ówczesnej doktrynie odróżnić je od pojęcia „celu osoby prawnej” określonego w statucie⁴¹. Według J. Kosika

przez zakres zdolności specjalnej należałoby rozumieć zespół czynności, których osoba prawna może dokonywać, oraz zespół praw i obowiązków, których może być podmiotem. Przez cel utworzenia osoby prawnej — główny cel, dla którego się dokonuje czynności, nabywa prawa i przyjmuje obowiązki, wykonuje prawa i obowiązki, korzysta z praw, zbywa prawa. Krótko mówiąc — cel, dla którego osiągnięcia nadano zdolność osobie prawnej⁴².

Zakresu zdolności specjalnej nie należało również utożsamiać z takimi pojęciami, jak „zakres zadań osoby prawnej”, „przedmiot działalności”, „zakres prawa do rozwijania oznaczonej działalności” czy „zakres działalności statutowej”⁴³.

³⁷ Zob. w szczególności orzeczenie Głównej Komisji Arbitrażowej z dnia 6 grudnia 1949 r. III, A-31/49, Orzecznictwo Arbitrażowe, t. 1, poz. 3. W orzeczeniu tym Komisja wskazała, że sprzedaż zmiotków bawełnianych z bawełny składowanej w magazynie banku przez centralę stanowi czynność pozabankową. Jednocześnie Komisja stwierdziła, że „w gospodarce planowej bank nie jest instytucją powołaną do pobierania dochodów z działalności pozabankowej”. Mimo to Komisja doszła do wniosku, że bankowi „należy się za zbieranie zmiotków umówione za tę czynność wynagrodzenie, a w braku umowy zwrot kosztów zbierania”, cyt. za: J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 71. Autor omawia wiele orzeczeń Głównej Komisji Arbitrażowej oraz Sądu Najwyższego, s. 72–74.

³⁸ S. Buczkowski, *O właściwą rolę prawa cywilnego w gospodarce uspołecznionej*, „Państwo i Prawo” 1956, nr 8–9, s. 257.

³⁹ H. Dawidowicz, *Państwowe osoby prawne*, „Państwo i Prawo” 1951, nr 12, s. 918.

⁴⁰ Tak J. Wiszniewski, *Prawo cywilne*, Warszawa 1959, s. 68.

⁴¹ Zob. A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1963, s. 183; J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 78.

⁴² Zob. J. Kosik, *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, s. 78.

⁴³ *Ibidem*, s. 79.

Przed uchwaleniem kodeksu cywilnego z 1964 roku wskazywano, że zbyt rygorystyczna realizacja tej zasady oraz zastosowanie ostrych jej skutków w postaci bezwzględnej nieważności czynności prawnych zdziałanych przy braku zdolności prawnej osób prawnych do ich dokonania nie powinna mieć miejsca⁴⁴. Z kolei później — po przyjęciu regulacji zawartej w art. 36 k.c. — pojawił się głos, iż zastosowane zostały relatywnie słabe sankcje w sytuacji przekroczenia granic zdolności określonej w statucie czy zadaniach planowych osoby prawnej, chroniąc szeroko osoby trzecie działające w dobrej wierze⁴⁵. Zasadniczo ówczesna doktryna, jak też orzecznictwo opowiadały się zgodnie za przyjęciem stanowiska, że nie należy zbyt rygorystycznie ujmować związku czynności prawnej dokonanej przez osobę prawną z zakresem zadań tej osoby, „aby nie krępować społecznie użytecznej działalności gospodarczej”⁴⁶.

Podsumowanie

Dokonana w 1990 roku nowelizacja kodeksu cywilnego, będąca pierwszym etapem reformy prawa cywilnego zmierzającej do dostosowania rozwiązań prawnych tego aktu prawnego do zasad i wymogów gospodarki rynkowej, uchyliła art. 36 k.c. regulujący „specjalną zdolność prawną osób prawnych”⁴⁷. Warto wskazać, że uzasadnienie projektu przepisów zmian kodeksu cywilnego z 1990 roku nie zawierało żadnej wzmianki na temat powodów uchylenia wspomnianego przepisu, co prawdopodobnie wynikało z *communis opinio* dotyczącej wątpliwości związanych z potencjalnym negatywnym wpływem tej instytucji na pewność obrotu gospodarczego.

Wydaje się uzasadnione twierdzenie, że w gospodarce rynkowej cechą fundamentalną konstrukcji osoby prawnej jest przyznanie jej zdolności prawnej w pełnym zakresie podobnym do zdolności prawnej osób fizycznych. Ograniczenia mogą wynikać przede wszystkim z natury pewnych stosunków prawnych, które będą właściwe jedynie osobie fizycznej na przykład z zakresu prawa rodzinnego lub przez przepis prawa⁴⁸. Współcześnie w polskim prawie cywilnym nie występuje generalne ograniczenie zdolności prawnej osób prawnych, a co najwyżej można wskazywać na przykłady wyłączenia osób prawnych od udziału w określonych stosunkach prawnych lub sytuacjach prawnych, jak w art. 18 § 1 k.s.h.⁴⁹

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Por. A. Stelmachowski, *Czy kryzys osoby prawnej?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1968, nr 3, s. 206.

⁴⁶ Por. Z. Radwański, *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, s. 148.

⁴⁷ Zob. ustawa o zmianie ustawy — Kodeks cywilny z dnia 28 lipca 1990 roku, Dz.U. Nr 55, poz. 321, która weszła w życie 1 października 1990 r.

⁴⁸ Por. J. Frąckowiak, *System prawa prywatnego*, s. 1028.

⁴⁹ Ustawa z dnia 15 września 2020 roku — Kodeks spółek handlowych, Dz.U. z 2022 r. poz. 1467 ze zm.

W obowiązującym prawie można znaleźć pewne pozostałości dawnej „specjalnej zdolności”. Za przykłady tego rodzaju reliktyw mogą być przykładowo uznane regulacje art. 6 Prawa bankowego⁵⁰ oraz art. 4 ust. 3 i 4 ustawy o działalności ubezpieczeniowej⁵¹.

Także w gospodarce rynkowej może dochodzić do sytuacji, w których osoba prawna dokonuje czynności prawnej niezgodnej z jej celem lub czynności formalnie zgodnej z jej celem, ale dokonywanej z intencją, która może prowadzić do naruszenia praw i wolności obywateli. Wiele wątpliwości w tym kontekście budzi dokonany w 2021 roku przez Orlen SA zakup wydawnictwa Polska Press. Były one zresztą szeroko prezentowane na łamach zarówno prasy codziennej, jak i poważnych opracowań analitycznych. Zdaniem autorów użycie konstrukcji „specjalnej zdolności osób prawnych” nie rozwiązywałoby problemów związanych z dokonaniem tego rodzaju czynności. Współcześnie bowiem w systemie prawa zainstalowane są inne niż „specjalna zdolność” środki dyscyplinujące, jak choćby odpowiedzialność cywilna, karna czy polityczna piastunów organów osób prawnych. Oceniając koncepcję „specjalnej zdolności osób prawnych” z dalekiej — bo liczącej ponad jedną trzecią wieku — perspektywy, można pokusić się o stwierdzenie, że był to w istocie koncept pusty, pozorny, w którym brakowało spójności i konsekwencji normatywnej, a przede wszystkim jasnej i skutecznej do zastosowania w praktyce sankcji za działania wykraczające poza przyznany zakres

⁵⁰ Artykuł 6 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 roku — Prawo bankowe, Dz.U. z 1997 r. Nr 40, poz. 939 ze zm.

„1. Poza wykonywaniem czynności bankowych, o których mowa w art. 5 ust. 1 i 2, banki mogą:

- 1) (uchylony);
 - 2) (uchylony);
 - 3) wykonywać czynności określone w art. 69 ust. 2 pkt 3 ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o obrocie instrumentami finansowymi na warunkach określonych w art. 70 ust. 1 pkt 4 tej ustawy;
 - 4) dokonywać, na warunkach uzgodnionych z dłużnikiem, zamiany wierzytelności na składniki majątku dłużnika;
 - 5) nabywać i zbywać nieruchomości;
 - 6) świadczyć usługi konsultacyjno-doradcze w sprawach finansowych;
 - 6a) świadczyć usługi zaufania oraz wydawać środki identyfikacji elektronicznej w rozumieniu przepisów o usługach zaufania;
 - 7) świadczyć inne usługi finansowe;
 - 8) wykonywać inne czynności, jeżeli przepisy odrębnych ustaw uprawniają je do tego.
2. Bank jest obowiązany do sprzedaży składników majątku, o których mowa w ust. 1 pkt 4, w okresie nie dłuższym niż 5 lat od daty nabycia.
3. Obowiązek, o którym mowa w ust. 2, nie spoczywa na banku, jeżeli przejęte składniki majątku wykorzystana do prowadzenia własnej działalności bankowej”.

⁵¹ Artykuł 4 ustawy z dnia 11 września 2015 roku, Dz.U. z 2015 r. poz. 1844, o działalności ubezpieczeniowej: „3. Zakład ubezpieczeń nie może wykonywać innej działalności poza działalnością ubezpieczeniową i bezpośrednio z nią związaną, z zastrzeżeniem ust. 6 i 11 oraz art. 43 ust. 1. 4. Zakład reasekuracji nie może wykonywać innej działalności poza działalnością reasekuracyjną i czynnościami bezpośrednio z nią związanymi”.

kompetencji. Cała idea owej zdolności była zatem pewną deklaracją polityczną, skazaną na porażkę próbą wykazania wyższości nauki socjalistycznej, z jej ideowym zadęciem, jednak w gruncie rzeczy konstrukcji „bezzębnej”, wpisującej się w bezowocną, ideologiczną pianę ówczesnej propagandy. Owszem, była to pożywka dla przedstawicieli nauki umożliwiająca w funkcjonującym wówczas państwie totalitarnym oddanie hołdu marksizmowi-leninizmowi, dająca szansę wkupienia się w przychylności władzy, a przede wszystkim pozwalająca zaskarbić sobie życzliwe nastawienie wydawnictwa. Niech symbolem tych czasów, a przy tym swoistym *memento* będą słowa A. Woltera, wygłoszone podczas wykładu na ówczesnym Wydziale Prawa Uniwersytetu im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu, który w roku 1962, prezentując kolejne wydanie swojego podręcznika, dzierżąc w rękę świeżo opublikowaną książkę, w widowiskowy sposób oddzielił kciukiem pierwsze około 100 stron opracowania i rzekł: „Studenci, tę pozycję polecam, tych pierwszych stron nie czytajcie, je pisałem dla chleba. Resztę napisałem dla Was”⁵².

Na koniec trudno powstrzymać się przed konstatacją, że podczas gdy w państwach kapitalistycznych (tylko niektórych, gdzie jeszcze ostała się siła tradycji) doktryna *ultra vires* odchodziła do lamusa jako swoisty endemit, w socjalistycznej Polsce ta niemal martwa konstrukcja została wyciągnięta z szafy, odkurzona, nieco przypudrowana, okrzyknięta zdobyczą nauki socjalistycznej i obnoszona z dumą podczas zbiorowych afirmacji „nowego lepszego świata” подарowanego naszym dziadkom i rodzicom przez komunistów.

Bibliografia

Literatura

- Buczkowski S., *O właściwą rolę prawa cywilnego w gospodarce uspołecznionej*, „Państwo i Prawo” 1956, nr 8–9.
- Dawidowicz H., *Państwowe osoby prawne*, „Państwo i Prawo” 1951, nr 12.
- Frąckowiak J., *System prawa prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne — część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007.
- Grzybowski S., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1985.
- Grzybowski S., *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław 1985.
- Klein A., *Ewolucja instytucji osobowości prawnej*, [w:] *Tendencje rozwoju prawa cywilnego*, Wrocław 1983.
- Kosik J., *Zdolność państwowych osób prawnych w zakresie prawa cywilnego*, Warszawa 1963.
- Kosik J., *Zdolność prawna osoby prawnej w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1961, nr 4.
- Longchamps de Bérier R., *Studia nad istotą osoby prawniczej*, Lwów 1911.
- Palmer’s Company Law*, red. G. Morse, F.B. Palmer, Londyn 1992.
- Radwański Z., *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 1979.

⁵² Dziękujemy ówczesnemu studentowi prawa i uczestnikowi opisanego wydarzenia Andrzejowi Skoremu za przypomnienie tej jakże emblematycznej sceny.

- Roundell F., *Company Law in the Nutshell*, London 1982.
- Stelmachowski A., *Czy kryzys osoby prawnej?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1968, nr 3.
- Wasilkowski J., Wolter A., *Projekt kodeksu cywilnego (charakterystyka ogólna)*, „Nowe Prawo” 1961.
- Wiszniewski J., *Prawo cywilne*, Warszawa 1959.
- Wolter A., *Nowy projekt kodeksu cywilnego*, „Państwo i Prawo” 1962, nr 2.
- Wolter A., *Osobowość prawna jednostek budżetowych*, „Państwo i Prawo” 1956, nr 11.
- Wolter A., *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1955.
- Wolter A., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1963.
- Wolter A., *Zagadnienie osobowości prawnej w projekcie kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, [w:] *Materiały dyskusyjne do projektu kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej*, Warszawa 1955.

Akty prawne

- Dekret z dnia 29 sierpnia 1945 roku — Prawo osobowe, Dz.U. Nr 40, poz. 223.
- Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 28 marca 1960 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu z dnia 26 października 1950 roku o przedsiębiorstwach państwowych, Dz.U. z 1960 r. Nr 18, poz. 111.
- Orzeczenie Głównej Komisji Arbitrażowej z dnia 6 grudnia 1949 r. III, A-31/49, Orzecznictwo Arbitrażowe, t. 1, poz. 3.
- Ustawa o zmianie ustawy — Kodeks cywilny z dnia 28 lipca 1990 r., Dz.U. Nr 55, poz. 321.
- Ustawa z dnia 18 lipca 1950 roku — Przepisy ogólne prawa cywilnego, Dz.U. Nr 34, poz. 311.
- Ustawa z dnia 17 lutego 1961 roku o spółdzielniach i ich związkach, Dz.U. Nr 12, poz. 61.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku — Kodeks cywilny, Dz.U. Nr 16, poz. 96.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku — Prawo bankowe, Dz.U. z 1997 r. Nr 40, poz. 939 ze zm.
- Ustawa z dnia 11 września 2015 roku, Dz.U. z 2015 r. poz. 1844.
- Ustawa z dnia 15 września 2020 roku — Kodeks spółek handlowych, Dz.U. z 2022 r. poz. 1467 ze zm.